

**ILEANA NICOLETA SĂLCUDEAN
EMMA TEODORA STĂNESCU**

**MANUAL
DE SCRIERE CREATIVĂ**

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2014

Cuprins

Introducere	7
-------------------	---

Ileana Nicoleta Sălcudean

I. Scriere creativă. Comunicare

1. Creativitatea. Gândirea creativă. Intenționalitatea comunicării.....	11
1.1. Creativitatea.....	11
1.2. Tipuri de gândire	15
1.3. Tipuri de inteligență	19
1.4. Semiotica	23
1.5. Limbă – Vorbire – Limbaj	23
1.5.1. Denotația și conotația.....	26
1.6. Perspective asupra limbajului.....	29
2. Scriere creativă. Lectură creativă.....	37
2.1. Teoria genurilor.....	37
2.2. Stil/ Stilistică	42
2.2.1. Estetica – între știință și artă	45
2.3. Scrierea creativă – disciplină vs. profesie	50
2.3.1. Triunghiul autor – text – cititor.....	53
2.3.2. Transtextualitatea: intertextualitatea, paratextualitatea, hypotextualitatea, arhitextualitatea.....	61
3. Bibliografie	67

Emma Teodora Stănescu

II. Scrierea creativă ca Artă

4. Arta. Literatura. Scrierea creativă	73
4.1. Criteriile artei	76
5. Produsul creativ	83
5.1. Supremația textului în defavoarea autorului	83
5.2. Efectul consumerismului asupra artei și a textului ca produs creativ	88
5.3. Textul ca produs în mediul online	94
5.3.1. Textul online	95
5.3.2. Scrierea creativă online	97
5.3.3. Digitalizarea scrierii creative	100
6. Procesul creativ	105
6.1. Etapele procesului creativ. Hărți mentale	105
6.2. Acte și acțiuni. Procesul scrierii creative	110
6.3. Finalitatea procesului creativ și artistic	117
7. Scrierea creativă ca artă	125
7.1. Vocea, universul, imaginea, povestea	125
7.2. Scriitorul ca artist	132
8. Bibliografie	135

I. Scriere creativă. Comunicare

1. Creativitatea. Gândirea creativă.

Intenționalitatea comunicării

Prezentare creativă:

Scrieți un paragraf despre voi înșivă, folosind și următoarele cuvinte: *pom, cauciuc, galben, învățătoare, elefant, matematică.*

1.1. Creativitatea

Teme de discuție:

Este creativitatea o trăsătură înnăscută sau o dezvoltare culturală; un instrument sau o abilitate? Este în scădere cu vârsta? Poate fi învățată? Este educația un obstacol pentru a ne extinde creativitatea? Cum definiți creativitatea?

„Creativity is the ability to produce work that is both novel (i.e., original, unexpected) and appropriate (i.e., useful, adaptive concerning task constraints).”¹

„Creativity as a quality of the mind and brain is necessary but not sufficient for artistic or scientific achievement.”²

Sternberg și Lubart consideră că preocupările întârziate și puține legate de creativitate s-ar putea datora și tradiției legate de studiul creativității în legătură cu misticismul și spiritualitatea, văzute oarecum în afara științei. Autorii propun o abordare a creativității din șase perspective: *mistică* (inspirația, intervenția divină, muza), *psihoanalitică* (studii de caz ale unor personalități creatoare), *pragmatică* (*brainstorming*, soluții creative, comerciale), *psihometrică* (analize, teste), *cognitivă* (abordare unilaterală din prisma trăsă-

¹ *Handbook on Creativity*, Robert J. Sternberg (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 3.

² Norman Norwood Holland, *Literature and the Brain*, Florida, PsyArt Foundation, 2009, p. 298.

turilor de personalitate) și a *personalității sociale* (analizează contextul socio-cultural, orientarea estetică etc.).³ Creativitatea se află la intersecția a șase resurse distincte, dar care relaționează între ele: abilități intelectuale, cunoștințe, diferite stiluri de gândire, personalitate, motivație, context.⁴

Dacă abordăm o perspectivă istorică, D. J. Boorstin⁵ consideră că interesul pentru creativitate poate fi urmărit începând cu relatarea din *Biblie*, cartea *Geneza*, în care Îl descoperim pe Dumnezeu drept creator, apoi omul descoperă la rândul lui această capacitate de a crea. Putem continua apoi cu scrierile lui Augustin, (ex. *The City of God*), etapă importantă, pentru că atribuie creștinismului conștientizarea capacității de a crea.⁶

Formele ritualice religioase care ordonează entropia cuvintelor prin referința continuă la Creator și la Creație mențin însă, destul de puternic, tradiția imitării perfecțiunii. „Mitul biblic al creației a conferit actului de creație o demnitate funciară”⁷. Aici, pericolul e cealaltă extremă: sacrificarea formei artistice în favoarea mesajului prin menținerea unei tradiții care nu explorează noi posibilități de expresie.

În literatura religioasă, adevărul are supremația. Această perspectivă ontologică și gnoseologică schimbă întreaga construcție și receptare estetică. Adevărul, nu frumosul, se instituie ca obiectiv al demersului creației. „Adevărul reprezentabil nu sălășluia decât în cele trei sfere ale in-vizibilului: în frumusețea ascunsă a imperiului lui Dumnezeu, spre care trimite în calitate de semnificant întregul complex al lumii sensibile; în universul intermediar transcendent al instanțelor religioase dintre cer și pământ; și în lumea interioară transcendentă a neliniștilor sufletești”⁸. Urechea, nu ochiul, e organul vizat.⁹ Condamnarea de către creștinism a cultului antic al

³ *Handbook on Creativity*, Robert J. Sternberg (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, pp. 4-10.

⁴ *Ibidem*, p. 11.

⁵ D. J. Boorstin, *The Creators: A History of Heroes of the Imagination*, New-York, Random House, 1992, p. 42.

⁶ *Ibidem*, p. 55.

⁷ Hans Robert Jauss, *Experiență estetică și hermeneutică literară*, București, Editura Univers, 1983, p. 105.

⁸ *Ibidem*, p. 135.

⁹ Tradiției aristotelice în care „ochiul deținea prioritatea” i se opune o altă tradiție – ale cărei „rădăcini merg până la Augustin și care consideră urechea drept organ superior (crența care vine în urma ascultării)”, conștiința fiind „încătușată de vraja vizualului” (*Ibidem*, p. 182).

imaginilor e binecunoscută¹⁰. Vorbim mai degrabă de o „poezie a invizibilului”¹¹. E doar pesimismul condiției umane sau un creștinism prea pios pentru a accepta condiția de creator a artistului?¹².

Gândirea estică (ilustrată de hinduism, budism, taoism) are un alt punct de plecare, oarecum asemănător cu teoriile emise de Platon: nu există o creație din nimic, totul este o copie, o reproducere din ceva existent anterior.¹³ În Evul Mediu creativitatea era atribuită unor persoane speciale, cu daruri spirituale deosebite. În Renaștere are loc o schimbare de perspectivă, creativitatea nu mai este privită ca având o legătură indisolubilă cu divinitatea.

Odată cu secolul al XVIII-lea, când predomină raționalismul și naturalismul, există o mare deschidere spre știință, dar și o anumită rezistență la autoritatea divină, o secularizare a textului bibliei, care devine literatură.

Imaginația a fost văzută ca ingredientul de bază al creativității. Romanticismul a adus o nouă lumină asupra creativității în preocuparea legată de geniu.¹⁴ Creativitatea este receptată cu precădere fie ca inovație (pe filiera raționalismului științific), fie ca abilitate artistică (pe filieră romantică). Richard Florida¹⁵ consideră că există două abordări ale creativității: modelul rațional științific care se bazează pe cercetare și pe posibilitatea de a aplica informațiile obținute; și modelul ideologiei creativității care se referă la semnificația socială, la pericolele care pot apărea în ceea ce privește individualismul, originalitatea și respectarea autorității și a menținerii ordinii sociale.

¹⁰ „Aisthesisul alegorezei creștine va adopta chiar și după speculațiile lui Augustin asupra paradisului, perspectiva negativității estetice deoarece starea paradisiacă a omului nu va mai putea fi niciodată recuperată, perfecțiunea nu mai poate fi descrisă sau povestită pur și simplu, ci doar reprezentată prin analogia dintre experiența sensibilă și sensul supra-sensibil”, (*Ibidem*, p. 137).

¹¹ *Ibidem*, p. 135.

¹² „Scaliger l-a evidențiat pe poet în comparație cu toți ceilalți artiști, el fiind în măsură, ca un al doilea Dumnezeu, să creeze o a doua natură”, (*Ibidem*, p. 112).

¹³ *Handbook on Creativity*, Robert J. Sternberg (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 18.

¹⁴ *Handbook on Creativity*, Robert J. Sternberg (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, pp. 19-20.

¹⁵ Florida, Richard, *The Rise of the Creative Class*, New York, Basic Books, 2002, p. 22.

Concluzii:

Există diferite abordări ale creativității. Din perspectivă istorică, originea creativității se află în misticism și în spiritualitate. În Evul Mediu, creativitatea era sinonimă cu daruri spirituale deosebite, însă odată cu Renașterea, creativitate nu mai este văzută în legătură directă cu divinitatea. Începând cu secolul al XVIII-lea, raționalismul direcționează creativitatea spre știință, în timp ce romantismul o asociază cu geniul.

Mai multe domenii și discipline definesc creativitatea din perspective diferite: psihologia, psihologia socială, științele cognitive, artele, inteligența artificială, filosofia, economia, managementul etc. Astăzi abordările sunt multiple: din punct de vedere cognitiv, intelectual, social, economic, artistic, literar.

Putem vorbi de creativitatea tehnologică (invenția), creativitatea economică (antreprenoriatul) și creativitatea artistică/ culturală.¹⁶ Keith Sawyer¹⁷ vorbește de trei direcții/ valori în cercetarea creativității: în anii '50 și '60 accentul s-a pus pe studiul *personalităților*, în anii '70 și '80 a existat o abordare *cognitivă*, bazată pe analiza psihologică a proceselor interne mentale care au loc în timpul declanșării comportamentelor creative, această abordare fiind însoțită de o abordare interdisciplinară *socio-culturală* în anii '80 și '90, cu accent pe contextele socio-culturale.

Recomandări bibliografice:

BOORSTIN D. J., *The Creators: A History of Heroes of the Imagination*, New York, Random House, 1992.

FLORIDA Richard, *The Rise of the Creative Class*, New York, Basic Books, 2002, Introducere.

Handbook on Creativity, Robert J. STERNBERG (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

HOLLAND Norman Norwood, *Literature and the Brain*, Florida, PsyArt Foundation, 2009.

¹⁶ *Ibidem*, Introducere.

¹⁷ Keith Sawyer, *Explaining Creativity: The Science of Human Innovation*, New York, Oxford University Press, 2012, p. 4.

JAUSS Hans Robert, *Experiența estetică și hermeneutică literară*, București, Editura Univers, 1983.

ROCO Mihaela, *Creativitate și inteligență emoțională*, Iași, Editura Polirom, 2004.

SAWYER Keith, *Explaining Creativity: The Science of Human Innovation*, Oxford New York, University Press, 2012.

The Cambridge Handbook of Creativity, James C. KAUFMAN și Robert J. STERNBERG (eds.), Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Exerciții:

1. Test de creativitate (vezi Mihaela Roco, *Creativitate și inteligență emoțională*, Iași, editura Polirom, 2004, capitolul *Teste, exerciții și jocuri creative*).
2. Găsiți cât mai multe întrebări pentru un obiect cotidian: ex. lingură, agrafă de birou, pahar de plastic, nasture (2 minute de gândire).
3. Găsiți soluții creative pentru următoarea situație:
Trebuie să porniți într-o călătorie, dar nu știți destinația. Aveți posibilitatea să luați cu voi 15 obiecte în bagaj. Care ar fi acestea? Argumentați alegerea.

1.2. Tipuri de gândire

Teme de discuție:

Care considerați că este raportul dintre creativitate și inteligență? Dar între creativitate și imaginație? E creativitatea sinonimă cu originalitatea? Ce rol au constrângerile (temporale, cantitative etc.)?

„Thinking is the systematic transformation of mental representation of knowledge to characterise actual or possible states of the world, often in service of goals.”¹⁸

„Creative thinking is a matter of using intrinsic resources to produce tangible results. This process is markedly influenced by early experience and training.”¹⁹

¹⁸ *The Oxford Handbook of Thinking and Reasoning*, Keith J. Holyoak și Robert G. Morrison (eds.), New York, Oxford University Press, 2012, p. 1.

¹⁹ *Encyclopaedia Britannica*, accesată la: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/593468/thought/275935/Concept-attainment>, în februarie 2014.

Gândirea poate fi de mai multe tipuri: reflexivă, conceptuală, practică, creativă sau divergentă. Inteligența și creativitatea nu sunt sinonime; nu există o relație directă între un IQ ridicat și creativitate (conform studiilor efectuate, un exemplu elocvent ar fi studiul realizat de Lewis Terman²⁰). Nancy Andreasen consideră creativitatea mai degrabă ca fiind generatoare a gândirii divergente.²¹ Creativitatea „nu este același lucru cu inteligența, originalitatea, inovația sau invenția. Cu toate acestea, poate juca un rol important în fiecare din acestea.”²² Sternberg²³ vorbește despre creativitate ca fiind o *deprindere* și aduce în discuție diferite aspecte care au un rol în a declanșa și a potența creativitatea: *abilitățile intelectuale* (care sunt necesare, dar nu suficiente pentru creativitate), *cunoștințele dobândite anterior* (care pot fi folosite, dar uneori pot și inhiba creativitatea), *stilul de gândire* (reflexivitatea e foarte importantă, precum și decizia de a aborda noi modalități de gândire), *personalitatea* (capacitatea de a asuma riscuri, eficiența personală etc.), *motivația* (intrinsecă, pasiunea, dedicarea pentru ideea sau munca respectivă etc.), *contextul* (de exemplu, contextul cultural: dacă o anumită cultură înțelege și încurajează sau nu ideile creative), *confluența* (felul în care toate cele enumerate mai sus se reunesc și sunt acceptate de societate).

Dominanța creierului, a emisferei folosite are de asemenea un rol important în procesul gândirii. Persoanele care folosesc cu precădere emisfera stângă mânuiesc cu măiestrie cuvintele ca să definească, să clasifice, să descrie. Acestea lucrează cu abstractizări și cu simboluri, analizează situațiile urmărind fiecare detaliu, sunt raționali, gândesc în termeni de cauză-efect.

Emisfera cerebrală stângă este cea folosită predominant de bărbați. De asemenea, există o serie de domenii/ meserii care folosesc cu precădere această emisferă: ingineria, contabilitatea, informatica, dreptul.

²⁰ Vezi Nancy C. Andreasen, "A Journey into Chaos: Creativity and the Unconscious", *Seminar on Mind, Brain and Consciousness*, material publicat de Mena Sana Research Foundation, Mumbai, India, 2010, pp. 5-6, accesat la: [http://www.vpmthane.org/Publications\(sample\)/MindBrainAndConsciousness/MBC.pdf](http://www.vpmthane.org/Publications(sample)/MindBrainAndConsciousness/MBC.pdf), în iulie 2014.

²¹ *Ibidem*, p. 6.

²² Mark A. Runco, *Creativity: Theories and Themes: Research, Development and Practice*, USA, Elsevier, 2014, p. 425.

²³ Robert J. Sternberg, "The Assessment of Creativity: An Investment-Based Approach", în *Creativity Research Journal*, 24(1), 2012, pp. 5-6.

Emisfera cerebrală dreaptă cuprinde partea artistică, a imaginilor, a sunetelor, a emoțiilor. Persoanele care folosesc mai degrabă această emisferă au o percepție bună a spațiului, dar nu și a timpului, sunt capabile să vizualizeze, să schematizeze, folosesc modele noi de raportare la realitate, fac cu ușurință analogii și asocieri de idei, folosesc metafore, au simțul culorilor, au o imaginație bogată, sunt intuitive. În principiu, emisfera cerebrală dreaptă este folosită predominant de femei. Persoanele care folosesc preponderent această emisferă pot fi: dansatori, actori, scriitori, artiști, poeți, psihologi, sculptori.

Alex Osborn²⁴, creatorul metodei *brainstorming*, propune un model de gândire creativă care presupune un echilibru între imaginație și analiză. Modelul Osborn include șapte faze: *orientarea, pregătirea, analiza, ideea, incubația, sinteza și evaluarea*.

Mark J.P. Wolf²⁵ trasează câteva abordări legate de imaginație – de la o simplă funcție a memoriei, la o forță care poate crea ceva nou, un atribut divin (Coleridge), poetul identificând două tipuri de imaginație: cea *primară* care ne ajută să interpretăm datele senzoriale și să le transformăm în percepții și cea *secundară*, care constă în capacitatea de a construi o lume nouă, imaginară. Această a doua imaginație este cea care stă la baza subcreației, recreând prin combinație elemente ale Primei Creații de care este responsabil Dumnezeu. Subcreația se realizează prin folosirea conceptelor deja existente, incluzând și obiecte create în lumea fizică de către om. Jinsop Lee²⁶ consideră ca fiind de succes și încurajează produsele inovative care se adresează diferitelor categorii de simțuri. Cu cât un produs face apel la mai multe simțuri și emoții, cu atât e mai eficient și mai creativ.

„Creativity grows out of everyday experiences, including letting go.”²⁷
Cele patru lecții de creativitate propuse de Julie Burstein sunt:

²⁴ A. Osborn, *Applied Imagination*, New York, ed. Charles Scribner's Sons, 1953.

²⁵ Mark J.P. Wolf, *Building Imaginary Worlds: The Theory and History of Subcreation*, New York, Routledge, 2012, pp. 20-25.

²⁶ Jinsop Lee, *Design for All 5 Senses*, TED, accesat la: http://www.ted.com/talks/jinsop_lee_design_for_all_5_senses.html, în august 2013.

²⁷ Julie Burstein, *4 lessons in creativity*, TED, accesat la: http://www.ted.com/talks/julie_burstein_4_lessons_in_creativity.html, în noiembrie 2012.

- a. *Experiența*: deschiderea spre lumea înconjurătoare, acceptarea experiențelor personale;
- b. *Provocarea*: vulnerabilitatea de a folosi propriile slăbiciuni; provocările care ne împing într-o zonă vulnerabilă în care creativitatea se manifestă;
- c. *Limitele*: depășirea lor, perseverența de a găsi propria voce, chiar dacă acest lucru presupune renunțare;
- d. *Pierderea*: capacitatea de a privi la ce este și la ce sperăm să fie, felul în care acceptăm suferința și pierderea și o transformăm. Punctul de plecare e acel „the tragic gap” („By the tragic gap I mean the gap between the hard realities around us and what we know is possible – not because we wish it were so, but because we’ve seen it with our own eyes.”²⁸) din care se construiește ceva nou, care reflectă determinarea și pasiunea, atitudinea în fața pierderii, o nouă creație.

Concluzii:

Gândirea creativă nu este sinonimă cu inteligența, dar nu exclude exercițiul și experiența. Dominanța creierului, a emisferei folosite are un rol important în procesul gândirii. Creativitatea este văzută ca fiind rațională (abilitatea de a rezolva probleme, de a folosi cunoștințele existente), dar și irațională (haotică, non-lineară, divergentă).²⁹ Unii cercetători au demonstrat că persoanele creative prezintă un risc mai mare de predispoziție spre anumite boli mentale.³⁰ Creativitatea este cercetată atât ca proces intern (vezi studiile neuroimagistice), dar și ca produs final (rezultatul procesului de creație).

²⁸ Parker J. Palmer, *Interview, The Sun*, issue 443, noiembrie 2012, “If Only We would Listen, Parker J. Palmer On What We Could Learn About Politics, Faith, And Each Other”, interviu de Alicia von Stamwitz.

²⁹ Mark A. Runco, *Creativity: Theories and Themes: Research, Development and Practice*, USA, Elsevier, 2014, p. 412.

³⁰ Nancy C. Andreasen, “A Journey into Chaos: Creativity and the Unconscious”, *Seminar on Mind, Brain, and Consciousness*, material publicat de Mena Sana Research Foundation, Mumbai, India, 2010, p. 8, accesat la: [http://www.vpmthane.org/Publications\(sample\)/MindBrainAndConsciousness/MBC.pdf](http://www.vpmthane.org/Publications(sample)/MindBrainAndConsciousness/MBC.pdf), în iulie 2014.

Imaginația este forța ce poate crea ceva nou (Mark Wolf), care capacitează omul cu abilități de a combina elementele Primei Creații și de a contrui o lume nouă. Limitele (fie temporare sau cantitative), dar și provocările (vulnerabilități) sau pierderile (suferințe) pot potența gândirea creativă.

Recomandări bibliografice:

ANDREASEN, Nancy C., „A Journey into Chaos: Creativity and the Unconscious”, *Seminar on Mind, Brain, and Consciousness*, material publicat de Mena Sana Research Foundation, Mumbai, India, 2010, accesibil online la: [http://www.vpmthane.org/Publications\(sample\)/MindBrainAndConsciousness/MBC.pdf](http://www.vpmthane.org/Publications(sample)/MindBrainAndConsciousness/MBC.pdf).

OSBORN A., *Applied Imagination*, New York, Charles Scribner's Sons Publishing, 1953.

RUNCO Mark A., *Creativity: Theories and Themes: Research, Development and Practice*, USA, Elsevier, 2014.

STERNBERG Robert J., „The Assessment of Creativity: An Investment-Based Approach”, în *Creativity Research Journal*, 24(1), 2012.

WOLF Mark J.P. *Building Imaginary Worlds: The Theory and History of Subcreation*, New York, Routledge, 2012.

Exercițiu:

În grupe de 3 persoane, discutați despre produsele inovatoare pe care le cunoașteți. Descrieți *experiența*, identificați *provocările*, *constrângerile* și *limitele*.

1.3. Tipuri de inteligență

„An intelligence is the ability to solve problems, or to create products, that are valued within one or more cultural settings”.³¹

Howard Gardner consideră că există mai multe căi de a percepe și a înțelege lumea și distinge șapte astfel de modalități pe care le numește „intelențe”. Aceste intelențe reprezintă un set de abilități care oferă unei persoane posibilitatea de a găsi soluții la problemele cu care se confruntă. Ele au următoarele caracteristici³²:

³¹ Howard Gardner, *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*, New York, Basic Books, 1983, p. x.

³² James Mbuva, „Implementation of the Multiple Intelligences Theory in the 21st Century Teaching and Learning Environments: A New Tool for Effective Teaching and Learning

- a. Sunt autonome față de alte capacități umane;
- b. Au un set de bază de operațiuni de procesare a informațiilor;
- c. Au o istorie distinctă în etapele de dezvoltare prin care trecem fiecare dintre noi;
- d. Au rădăcini plauzibile în istoria evoluționistă.

Teme de discuție:

Ce părere aveți de caracteristicile emise de Gardner cu privire la inteligențe? De exemplu: considerați că inteligențele sunt autonome și au o *istorie distinctă* în etapele de dezvoltare ale indivizilor? Ce presupune această concepție?

Potrivit lui Gardner, teoria inteligențelor multiple presupune că inteligența umană este caracterizată de: 1) un set de abilități care oferă unei persoane posibilitatea de a rezolva probleme reale; 2) abilitatea de a crea un produs eficient sau de a oferi un serviciu care e apreciat în cadrul unei culturi; 3) potențialul de a recunoaște sau de a crea probleme, prin aceasta stabilindu-se necesitatea pentru noi cunoștințe.³³

Tipuri de inteligență:

- *lingvistică* - presupune abilități de folosire a limbii, este inteligența folosită cel mai des în comunicare; persoanele înzestrate cu inteligență lingvistică învață repede limbi străine, mânuiesc cu ușurință cuvintele, aleg cariere care se bazează pe competențe lingvistice.
- *logico-matematică* – persoanele înzestrate cu acest tip de inteligență gândesc în termeni de cauză și efect, înțeleg relațiile dintre acțiuni, obiecte, au abilitatea de a calcula, de a evalua și de a efectua operații matematice și logice complexe; oamenii cu inteligență logică/ matematică devin de obicei contabili, matematicieni, chimiști, fizicieni.
- *muzicală* - persoanele care au acest tip de inteligență sunt sensibile la tonul, intensitatea, înălțimea și timbrul sunetelor, au abilitatea de a

in All Levels" Educational Resources Information Center, 2003, accesat la: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED476162.pdf>, în ianuarie 2014.

³³ J. Keith Rogers, *Resources in Teaching Introduction to Multiple Intelligence Theory*, accesat la: <http://www.newcityschool.org/naturalist.html>, în ianuarie 2014.